

ПИСЕМНА КУЛЬТУРА ЕЛІТИ ТА “МОВЧАЗНОЇ БІЛЬШОСТІ” У МІСТАХ НАДБУЖАНЩИНИ КНЯЖОЇ ДОБИ

Землі у басейні Бугу за княжої доби відносилися до найбільш заселених регіонів не тільки Волинської землі, а й усієї Старокиївської держави. Починаючи від витоків Бугу над цією рікою та її допливами розміщувалися такі відомі центри як Львів (1256), Пліснеськ (1187), Буськ (1097), Белз (1030), Червен (981), Володимир (988), Волинь (1018), Грубешів (1255), Городло (1288), Любомль (1287), Холм (1237), Угровськ (1210), Берестя (1015), Мельниця (1258), Кам’янець на Лосні (1277), Дорогичин (1142) і найвіддаленіший на північ Більськ (1252). Розташовані у верхів’ї р. Вепра Сутейськ (1097), Щебрешин (1352), Шекарів (1219) теж тяжіли до Надбужанщини перебуваючи спочатку у складі територіально – політичного утворення відомого як Червенські гради, а згодом у Червенській чи Холмській землях, головною артерією яких був Буг. Це стосується і Потелича (1262), територіально і комунікаційно пов’язаного з Белзом.

Вирішальну роль у формуванні та утвердженні культури цього краю в т.ч. і писемної, відіграло християнство, яке поширюється тут насамперед через Київ. Цьому значною мірою сприяло приєднання земель Надбужанщини до Старокиївської держави за Володимира та запровадження ним християнства у 988 р. Можливо, що християнство проникало у ці землі не тільки з Києва, але й з недалеко розташованих держав (Болгарія, Моравія, Чехія), які самі прийняли нову релігію з Візантії та з якими віддавна існували економічні й культурні контакти [детальніше див.: Петегирич, 2006, с. 13–14].

Оскільки християнська релігія ширилася насамперед у середовищі світської і церковної еліти, то саме з цим колом представників тогочасного суспільства пов’язуються перші зразки пам’яток писемної культури досліджуваного регіону.

До найстарших матеріальних свідчень знайомства мешканців Надбужанщини з кириличним письмом можна віднести особливу групу монет Болеслава Хороброго, які виготовлено на зразок візантійських з вживанням букв кириличного алфавіту (рис. 1). На усіх інших польських монетах того часу вживали виключно латинку. Випуск таких монет організував Болеслав Хоробрий

Рис. 1. Монета Болеслава Хороброго з кириличними написами

Fig. 1. Coin of Boleslav Khorobryi with Cyrillic inscription

для населення Червенських градів, які він на короткий час приєднав до своєї держави у 1018 р. після походу на Київ. Не виключено, що такі монети, були виготовлені майстром, який потрапив у полон до поляків та Святополка [Потин, 1968, с. 187]. Штапування монет з кириличним написом дослідники розцінюють як один із важливих факторів з допомогою якого польський правитель намагався інтегрувати захоплені землі зі своєю державою та налагодити добрі стосунки з місцевою елітою [Kiersnowski, 1958, s. 93, 101–102; Suchodolski, 1967, s. 118–122].

Відповідно до густої сітки міст Надбужанщини виникали релігійні структури, церкви, монастирі, сільські парафії, які відігравали важливу роль у культурному житті краю княжої доби. Слід гадати, що насамперед у міських центрах велося будівництво сакральних споруд, які були головними осередками поширення писемності, однак прямих даних про них маємо небагато. Для повноти висвітлення питання про церковне та монастирське будівництво, ми

змушені використовувати матеріали археологічних досліджень та ретельніше аналізувати писемні джерела.

Найстаршу згадку про сакральні споруди у містах Надбужанщини знаходимо у літописі і вона стосується Успенського собору Володимира (1160) [ПСРЛ, т. II, стб. 559]. За писемними та археологічними джерелами відомо про інші церкви цього міста (св. Михаїла, Дмитрія Солунського, Йоакима і Анни, Богородиці (Стара катедра), Василівська та ін.) [ПСРЛ, т. II, стб. 866, 925, 937–938]. У Галицько-Волинському літописі згадується також церкви Богородиці у Дорогичині (1241), де, очевидно, відбулася коронація Данила Романовича та у Мельниці (1258) [ПСРЛ, т. II, стб. 788]. Виключно цікаву за своєю повнотою інформацію маємо з цього літопису про церковне будівництво 30–50-х рр. XIII ст. у Холмі [детальніше див.: Александрович, 2007, с. 141–151]. Унікальними є повідомлення про сакральні будівлі у т.зв. Заповіті Володимира Васильковича 1288 р. Тут вміщені згадки не тільки про церкви в Любомлі (св. Георгія) та у Бересті (св. Петра) – відомих економічних і культурних центрах Надбужанщини, але й зовсім невеликих містах як Більськ, чи Кам'янець на Лосні [ПСРЛ, т. II, стб. 925–927].

На території Белзької і Червенської земель писемні джерела тільки один раз і то посередньо згадують церкву. Під 1255 р. Галицько-Волинський літопис інформує, що король Данило, проводжаючи сина Лева з Холма на виправу до Галича, затримався у Грубешові і молився до святого Миколи [Літопис Руський, с. 414; ПСРЛ, т. 2, стб. 830]. Дослідники архітектури інтерпретують цей запис як доказ існування Миколаївської церкви у цьому місті [Раппопорт, 1982, с. 115]. Церкву у Грубешові збудовано мабуть у XIII ст., бо саме до цього періоду відноситься його розквіт, про що свідчать багаті археологічні об'єкти і матеріали, виявлені під час досліджень в ур. Підгір'я [Banasiwicz, Buszewicz, Koman, Panasiwicz, 1992, s. 44–49; Niedźwiedz, Buszewicz, Koman, Panasiwicz, 1994, s. 47–51]. Ймовірно тут існував торг, бо церкви св. Миколая будовано переважно у зв'язку з торговим місцем.

Навряд чи можна сумніватися в існуванні церковних споруд в інших містах. Хоч писемні джерела про них не згадують, таких висновків можна дійти на підставі аналізу археологічних джерел. Принаймні три церкви були у Белзі. Одна з них знаходилася, очевидно, на дитинці, де розкопками Я. Пастернака і нашими виявлено керамічні глазуровані плитки, які, як правило, пов'язують з пам'ятками церковної архітектури. Важливим доказом існування церков у Белзі служать як мікротопоніми так і цвинтарі, відкриті в ур. Клименщина та Монастирище, які виникали у містах біля культових споруд. На "Клименщині" відкрито 37 тілопокладних чоловічих поховань та сліди "дерев'яної будівлі у вигляді дубових підвалин кладених на зруб". Можливо, це рештки монастиря, що стояв поруч з відомою за переказами церквою св. Климентія, яка теж була дерев'яною і за документами згоріла перед 1636 р. [Чачковський, 1936, с. 28; Пастернак, 1986, с. 160]. Найбільший розквіт цієї території, як встановлено нашими розкопками, припадає на XII–XIII ст. Саме до цього періоду можна віднести побудову у Белзі церкви і монастиря св. Климентія, які належать до рідкісних святинь у Старокиївській державі і були відомі тільки у самому Києві (один з притворів Десятинної церкви) та у Ладозі (1153).

Ще одна культова споруда могла стояти в ур. Монастирище, де розкопками Я. Пастернака 1938 р. і нашими 1987 р. досліджено 55 інгумаційних чоловічих, жіночих та дитячих захоронень [Пастернак, 1986, с. 162; Petehyrycz, 1995, s. 69]. Я. Пастернак датував цей цвинтар XII ст. Однак на підставі стратиграфічних спостережень (окремі поховання перекривали споруду XII – I пол. XIII ст.) та датуючих прикрас біля жіночих поховань цвинтар слід віднести до другої пол. XIII–XIV ст. Він виник біля монастиря, слідами підлоги якого можуть бути глазуровані плитки, одна з яких збереглася повністю. Вона була вкрита поливою вишневого кольору і мала розміри 9,7×10,2×3 см.

Гіпотетично можна здогадуватися про існування церкви княжої доби і в ур. Трійця, де нашими дослідженнями відкрито частину цвинтаря та виявлено археологічні знахідки і в т.ч. шматки полив'яних плиток XII–XIII ст. [Петегирич, 2006, с. 15]. Щодо кількості церков у княжому Белзі, то існують, як нам видається, зовсім фантастичні напрацювання архітекторів до того ж доповнені ілюстративними матеріалами з точною локалізацією усіх сакральних споруд

міста. У них бездоказово стверджено, що *“вже в перші роки XI ст. в місті та його околицях існувало не менше чотирьох церков, причому деякі з них були монастирськими”* або ж подано гіпотетичну реконструкцію княжого Белза авторства В. Петрика, в якій тільки на городищі Замочок, невідомо на підставі яких матеріалів, локалізовано чотири святині [Слободян, 2004, с. 89; Слободян, Бойко, 2006, с. 142, рис. 2]. Якщо до цього числа долучити три можливі сакральні будівлі з поза городища, про існування яких маємо хоч якісь дані, то на період найвищого розквіту Белза у XIII ст. за кількістю церков місто рівнялося б з Черніговом та переважало сусідній Володимир, що є явним перебільшенням.

Польські археологи здобули деякі матеріали щодо функціонування церкви на городищі літописного Червена. Під час розкопок тут знайдено фрагменти мулярської заправи, шматки цегли, будівельного каменю та відкрито великий цвинтар, на якому крім захоронень виявлені бронзові хрести-енколпіони та кам'яна іконка із зображенням Христа [Gurba, 1983, s. 45].

Не виключено, що християнські культові будівлі за княжої доби функціонували у таких важливих центрах як Буськ, Волинь та Сутейськ, хоча їх слідів поки що не вдалося віднайти. Щодо Волиня, то тут привертає увагу значна концентрація предметів християнського культу (натільні хрестики, енколпіони, кам'яні іконки), найстарші з яких датуються XI ст. [Kokowscy, 1997, s. 287–289; 1998, s. 300–301; Porre, 1977, s. 587–589], що може свідчити про важливу релігійну функцію цього міста.

У Щебрешині під мурами існуючої церкви XVI ст. відкрито окремі ділянки фундаменту товщиною до 2 м, що був викладений з блоків каменю-пісковика. Можливо, це сліди найстаршої фази сакральної будівлі, яку попередньо датують XII–XIII ст. Це могла бути невелика одноапсидна церква, що розміщувалася на сучасній Замковій горі поблизу торгового шляху і переправи через р. Вепр, що згадуються у XIV ст. [Rozwalka, 1991, s. 42–51]. Поруч досліджено цвинтар XII–XIII ст., що теж підтверджує ймовірність існування церкви.

У XIII ст., можливо, існувала церква св. Миколи у Потеличі, бо вона відома вже за писемними джерелами з XV ст. Будівля могла стояти у південній частині ринку і була очевидно пов'язана з торгівельною функцією цього осередка [Слободян, 1998, с. 142; Gil, 1999, s. 180]. Здогадно можемо говорити про існування церкви та монастиря у Пліснеську, заснування якого за місцевою традицією пов'язується з Оленою, донькою белзького князя Всеволода Мстиславовича. Виявлені на городищі керамічні глазуровані плитки, що властиві переважно для монументальних будівель, розвали кам'яних конструкцій, могильники, в т.ч. з кам'яними саркофагами [Див.: Кучера, 1986, с. 328; Багрий, 1990, с. 113; Багрий, Овчінников, 1991, с. 12; Филипчук, 1993, с. 50–55] роблять наші припущення достовірнішими. Сітка церков княжої доби охоплювала, мабуть, не тільки великі центри Надбужанщини, а й сільські поселення. Були це, очевидно, невеликі дерев'яні церкви, подібні до відкритих в останні роки на інших землях Галицько-Волинської Русі [Могитич, 1999, с. 3–14].

Важливу роль у християнізації земель і розвитку культури відігравали монастирі. Крім уже згаданих монастирів у Белзі та поблизу с. Городище у с. Двірці існував Спаський монастир, з яким пов'язують діяльність Петра Ратенського. Інколи йому приписують заснування біля 1300 р. монастиря у Раті (може пізніше Верхраті) [Грушевський, 1993, с. 421]. Окремі дослідники пов'язують митрополита Петра з Ратном на Волині [Овсійчук, 1998, с. 26], хоч ця версія виглядає менш правдоподібною. Будучи ігуменом, Петро займався також іконописанням, згодом став галицьким митрополитом, а після переїзду спочатку до Володимира, а потім до Москви очолив Московську митрополію. Якщо прийняти першу версію локалізації Спаського монастиря, то можна припустити, що він у знаходився у Двірцях на місці сучасної церкви, що розташована у східній околиці села на високому лівому березі р. Рати. Археологічними обстеженнями тут виявлено матеріали XIII–XIV ст. [Пелешин, Михальчишин, 1977, с. 351].

Ймовірно вже за княжих часів існували монастирі в інших місцевостях. Крім трьох володимирських монастирів (Святогірський, Михаїла і Апостолів) та монастиря св. Данила в Угровську, відомих за згадками у літописі, М. Грушевський на підставі аналізу хорографічних назв допускає існування ще двох монастирів у Червені [Грушевський, 1992, с. 381; 1993,

с. 421]. Окремі дослідники звертають увагу на часто повторювані топоніми “монастир” і “скит” у вузькому пасі території вздовж Бугу від Буська до Белза [Janeczek, 1991, s. 131–132], які однак не мають визначеної хронології і їх відношення до княжої доби може підтвердитися тільки польовими археологічними дослідженнями.

Існування досить значної кількості християнських храмів та монастирів вимагало забезпечення їх хоча б мінімумом молитовників та літургічних книг (рис. 2). Окремі пам'ятки з цього регіону збереглися до нашого часу, вони засвідчують певний рівень гуманітарних знань і є важливим джерелом для вивчення писемної культури Галицько-Волинського держави.

Про надбужанське походження впевнено можна говорити стосовно тільки кількох книг: Городищенського (Христинопільського) Апостола середини XII ст., Бучацького Євангелія XII–XIII ст., Холмського Євангелія XIII ст. та окремих інших. З грецьких та латинських цитат Христинопільського Апостола видно, що його переписувач був кваліфікованим, як на ту dobu, філологом, займався текстологічним аналізом пам'ятки, намагався вдосконалювати церковно-слов'янський переклад з урахуванням різних джерел [Ісаєвич, 2002, с. 52–53].

Значним осередком писемності і богословської вченості був двір володимирського князя Володимира Васильковича, “книжника і філософа, якого не було у всій землі, і після нього не буде”. Як розповідає Галицько-Волинський літопис князь зробив щедрі пожертви книжками церквам у Володимирі, Бересті, Любомлі, Більську, Кам'янцю та Луцькій, Перемишльській і Чернігівській єпископським кафедрам. За підрахунками дослідників серед книг, які Володимир Василькович подарував багатьом містам свого й інших князівств було 47 рукописних пам'яток, які охоплювали весь корпус книг необхідних для повноцінного відправлення християнського ритуалу; серед них були й книги світського і змішаного змісту. Це

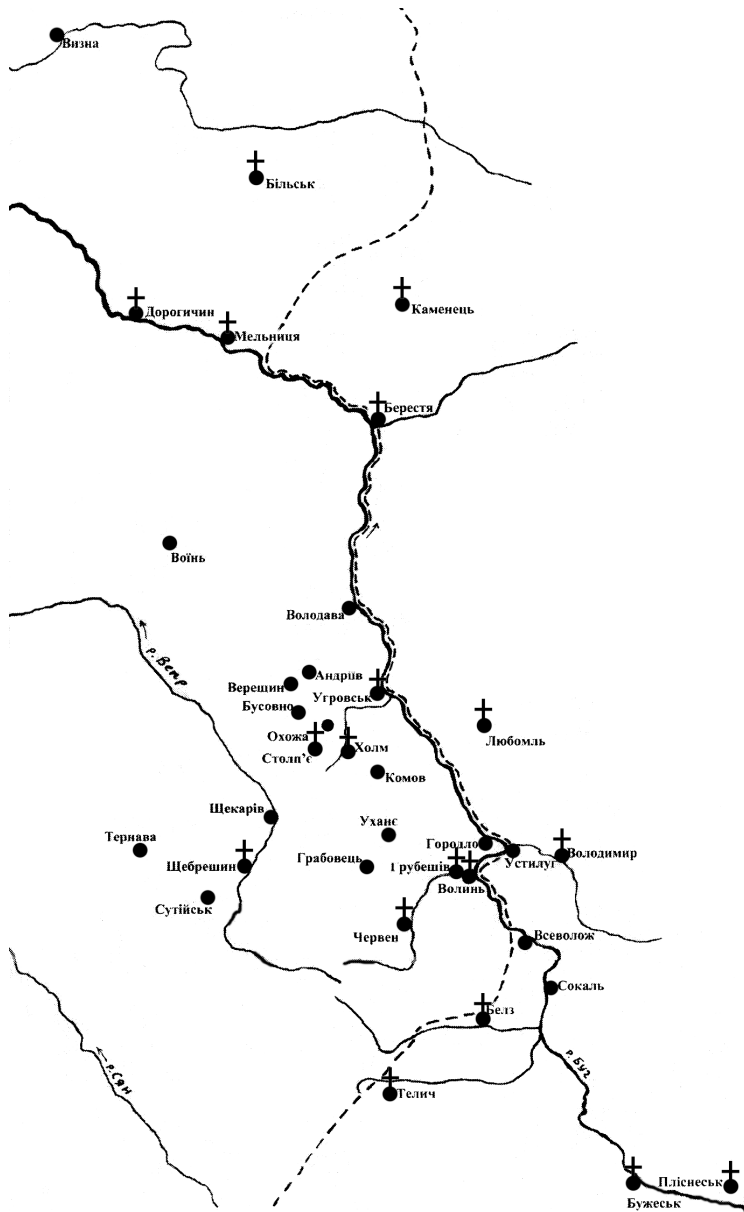

Рис. 2. Карта-схема міст Надбужанщини, в яких зафіксовано сліди сакральних споруд за писемними та археологічними джерелами

Fig. 2. Schematic map of towns of Upper Bug region, where remains of sacral constructions were discovered (on the base of written and archaeological sources)

свідчило б про діяльність у Володимирі при князівському дворі потужного скрипторію, у якому працювали досвідчені переписувачі, художники і майстри палітурної справи [Запаско, 1993, с. 186–187]. Володимир був визначним осередком писемності; тут наприкінці XIII – на початку

XIV ст. укладено Галицько-Волинський літопис шляхом об'єднання Галицько-Холмського літопису Данила з літописом володимирських князів Василька та його сина Володимира. Можливо, що літопис Володимира Васильковича писався у Любомлі, де любив бувати князь. Навряд чи можна сумніватися в тому, що в княжих канцеляріях, монастирях, єпископських кафедрах та боярських дворах інших великих міст Надбужанщини працювали освічені люди, знавці мов, які готували тексти грамот, вели дипломатичну переписку, створювали чи переписували книги.

Писемна культура мешканців Надбужанщини засвідчена також археологічними знахідками. Як бачимо самих книг дійшло до нас з тих часів дуже мало. Вони були знищені численними пожежами, частими ворожими набігами та війнами. За підрахунками дослідників, з кількох тисяч рукописних книг XI–XIII ст. з усієї території Давньої Русі збереглося всього близько 500 одиниць [Сапунов, 1978, с. 82; Сводный каталог, 1984, с. 6].

Про поширення книг серед жителів міст свідчать також знахідки бронзових частин застібок-шпеноків у вигляді мініатюрних мечів та петель ліроподібної форми, що застосовувалися на оправах рукописів [Гальченко, 2005, с. 348, рис. 69]. Їх знаходять переважно у великих містах, наприклад Києві, Галичі, Терембовлі [див. Боровський, Мовчан, 1998, с. 19–20; Архипова, 2006, с. 66–67, рис. 6, 1–7; Петегирч, 1982, с. 43, 44]. Однак відомі вони і в Надбужанщині, зокрема, у Бересті [Лысенко, 1985, с. 391, рис. 260].

Виявлено також серію олов'яних печаток, які можна віднести до пам'яток державного та ділового листування і які треба зарахувати до пам'яток елітарної частини тогочасного суспільства (рис. 3, 9–10). Такими печатками скріплювалися важливі документи того часу – грамоти, листи, дипломатичні акти. Зокрема, на дитинці Белза знайдено вислу печатку, яка має на аверсі напис “ДЪНЪСЛОВО” у три рядки, а на реверсі зображення св. Федора у повний ріст зі списом у правій руці та щитом у лівій і написом “АГ ФДР”, який нанесено вертикально по боках фігури [Пастернак, 1961, с. 648–649]. Я. Пастернак пов'язував белзьку печатку з київським князем Мстиславом Володимировичем (1125–1132) або з переяславським князем Ярославом – Федором Всеволодовичем (1200–1206). В. Янін приписує її новгородському князю Мстиславу Володимировичу, який князував у Новгороді у 1096–1113 рр. [Янин, 1970, с. 184, № 82]. В. Гавриленко, аналізуючи подібну буллу з Пліснеська, вважає, що вона та белзька знахідка належали Мстиславу Святополковичу, який коротко сидів на володимирському столі, боровся за владу з Давидом Ігоревичем і загинув у 1099 р. під час облоги Володимира [Гавриленко, Чайка, 2004, с. 579–582]. Вислу печатку із зображенням Іоанна Предтечі та написом “Днеслово” знайдено також у Дорогичині [Воронин, 1954, с. 198].

Найбільше виявлено печаток, пов'язаних з волинським князем Давидом Ігоревичем. Їх віднайдено у Володимирі, Волині та Сутейську [Спасский, 1982, с. 88–89; Rajewski, 1956, s. 51; Wartłowska, 1958, s. 29–30]. Колекція із Сутейська нараховує аж п'ять печаток, на яких поміщено ім'я князя кирилицею на лицевій стороні та грецький напис на зворотній, що перекладається як: *“Господи, помози рабу твоєму Давидові, архонтові Русі”*. Знахідки печаток у Сутейську є археологічним підтвердженням повідомлень літописів про перебування тут Давида Ігоревича та його боротьбу за володимирський престол.

Пліснеська сфрагістична збірка є однією з найбільших серед міст Галицько-Волинської Русі, поступаючись тільки колекції із Галича, яка налічує вісім примірників. Крім згаданої булли вона включає ще п'ять свинцевих печаток, які належали великому князю київському Ізяславу Ярославовичу (1024–1078), його сину Ярополку Ізяславичу (+1087), дружині – княгині Олісаві-Гертруді та єпископу Лазарю. Ще одну печатку не вдалося ідентифікувати [Гавриленко, Чайка, 2004, с. 590–593].

У науковій літературі маємо згадку про олов'яну буллу з літописного Червена, яку виявлено восени 2002 р. Вона має зображення св. Петра на аверсі та Бориса і Гліба на зворотній стороні. Її попередньо пов'язують з луцьким князем Ярославом (помер 1102 р.), сином Ярополка Ізяславовича [Kuśnierz, 2005, s. 115; 2009, s. 141, fot. 2]. Усі перелічені печатки використовувалися для скріплення важливих документів, грамот, що виходили з княжих чи боярських канцелярій.

Рис. 3. Зразки писал та інших знахідок з написами та буквами (1, 7 – Червен; 2 – 5, 8, 10 – Белз; 6 – Волинь; 9 – Сутейськ)

Fig. 3. Examples of styluses and other finds with inscriptions and letters (1, 7 – Cherven; 2–5, 8, 10 – Belz; 6 – Volhyn'; 9 – Suteys'k)

Топографія свинцевих булл у Верхній Надбужанщині зовсім не випадкова. Вона реально відбиває соціально-політичний статус тих місцевостей, де такі знахідки виявлено. Як свідчать писемні та археологічні дані Червен, Белз, Володимир, Волинь, Сутейськ, Пліснеськ та Дорогичин були крупними економічними, культурними й адміністративними центрами, місцями концентрації княжої та церковної влади. Сфрагістичні матеріали віднайдені у містах Надбужанщини відображають високий рівень розвитку цього регіону і є цінним джерелом для вивчення історії та культури Галицько-Волинських земель.

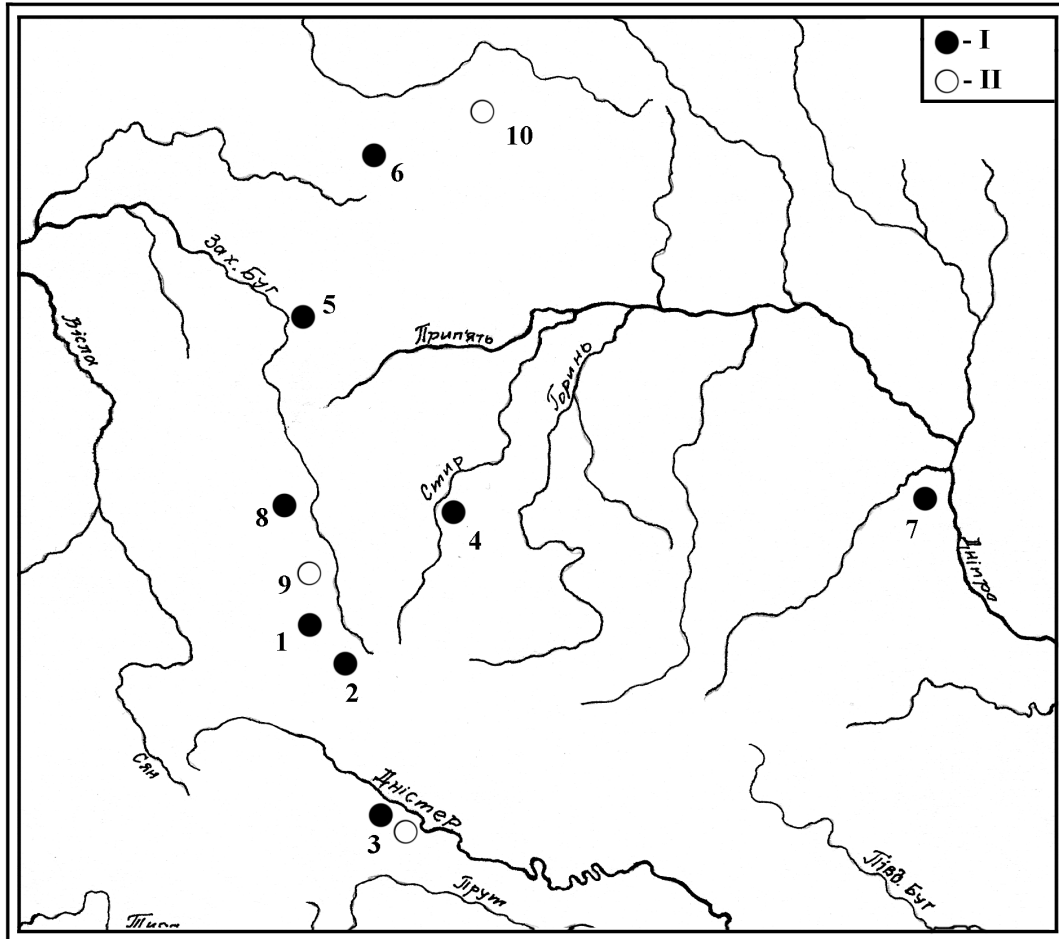

Рис. 4. Карта поширення писал з хрестовидним прорізом на лопатці (I) та із зооморфним зображенням (II) (1 – Львів; 2 – Звенигород; 3 – Городниця; 4 – Луцьк; 5 – Берестя; 6 – Волковиськ; 7 – Витичів; 8 – Топорниця; 9 – Белз; 10 – Новоградок)

Fig. 4. Map of spreading of styluses with cross-like cut on the upper part (I) and with zoomorphic images (II) (1 – L'viv; 2 – Zvenygorod; 3 – Gorodnytsia; 4 – Luts'k; 5 – Berestia; 6 – Volkovys'k; 7 – Vitychiv; 8 – Topornytsia; 9 – Belz; 10 – Novohrudok)

Писемність на цих землях не була набутком тільки князівської чи церковної верхівки, а й ширших верств міського населення. До важливої групи знахідок, які підтверджують поширення писемності в середовищі міських жителів, ремісників, рядових дружинників, які належали до так зв. “мовчазної більшості” мешканців Надбужанщини про яких не згадують писемні джерела, відносяться спеціальні інструменти для письма – писала або стилуси. Вони виготовлялися з кістки, заліза або бронзи у вигляді загостреного з одного боку стрижня, який завершувався плоскою лопаточкою з другого кінця. Гострим кінцем таких знарядь подряпували написи на покритій воском дощечці, березовій корі, глині, штукатурці чи навіть свинцевій табличці. Лопаточкою виправляли або зовсім загладжували написане і саме тому у

класичній латині виник вислів “*vertete stilum*” (повертай стилус), що у переносному розумінні означало “поправляй”, “витирай” написане.

Колекція писал з досліджуваного регіону налічує 15 знахідок, п’ять з яких виявлено у Бересті, три у Белзі, дві у Пліснеську, і по одній у Львові, Червені, Волині, Дорогичині та місцевості Топорниця Замоїського повіту (рис. 3, 1–6, 8). До найстарших відносяться писала, виготовлені з кістки чи рогу у вигляді загострених стержнів, протилежні кінці яких оформлені у вигляді зооморфних зображень. Зооморфні стилуси побутують переважно у X–XI ст. і рідше використовуються у наступному періоді [Медынцева, 1984, с. 80–82]. До таких інструментів, можливо, відноситься загострений кістяний виріб із вирізьбленим зображенням орла, який виявлено у культурному шарі XII–XIII ст. Червена під час розкопок міста у 1940 р. Л. Чикаленком [Чикаленко, 1998]. Дуже подібну до червенської знахідку знайдено у Херсонесі [Альбомъ рисунковъ, 1906, табл. 110, № 624]. На думку П. Довганя у 2008 р. віднайдено кістяне писало у Буську, хоча інтерпретація цієї знахідки виглядає не дуже переконливо.

Серед дослідників не має одностайної думки щодо призначення кістяних гостроконечників із зооморфним завершенням. Існують припущення про їх утилітарно-побутове використання, їм приписують культові функції, пов’язують з військовою амуніцією та ін. [Моця, 1987, с. 73–74; Щавелев, 2003, с. 185–193], що не заперечує іншого їх вживання. Зрештою зробити напис на березовій корі, восковій табличці, глиняній посудині чи стіні якоїсь будівлі можна було, використовуючи будь-який загострений з одного кінця предмет.

Інші писала, виявлені на території Верхньої Надбужанщини, мають характерний вигляд інструментів для письма відомий ще з античних часів [Пор. Gassowski, 1955, s. 195–196]. У спеціальних дослідженнях вони розподіляються за формою лопаточки на окремі типи, для

кожного з яких визначено час їх використання [Тимошук, 1956, с. 155–158; Медведев, 1960, с. 63–68; Петегирич, 1997, с. 206–213].

Цікавим є один зі стилусів з Белза (рис. 3, 8). Його знайдено на дитинці міста на рівні вимощеної деревом вулиці у культурному шарі XII–XIII ст. Інструмент виготовлено із бронзи, його лопаточка має вигляд келиха з розширеними назовні краями. Ширина лопаточки 2 см, висота 2,2 см, загальна довжина писала 9 см. Нижче лопаточки стержень стилуса оздоблено чотирма рельєфними

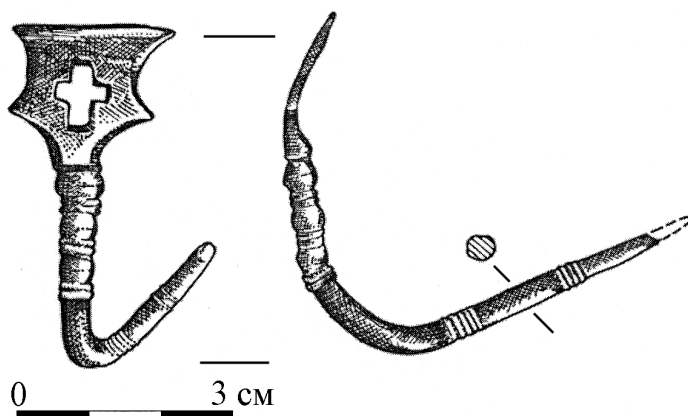

Рис. 5. Бронзове писало з Топорниці (за: Клосінська, 2005)
Fig. 5. Bronze stylus from Topornitsia (by: Klosinska, 2005)

потовщеннями. Від усіх відомих белзьке писало відрізняється наявністю на лопаточці досить затертого рельєфного зооморфного зображення (барс?). Зворотній бік лопаточки теж мав якийсь зображення, яке не піддається визначенню. Аналогічне писало відоме з досліджень М. Смішка на городищі у Городниці над Дністром, культурний шар якого датується XII–XIII ст. [Петегирич, 1983, с. 47–51; Петегирич, 1985, с. 256–257]. До цього ж типу можна віднести бронзовий стилус, виявлений під час розкопок Новгородка (Новогрудка) у Білорусії [Гуревич, 1981, рис. 51, 2]. Усі три вироби, ймовірно, відлиті в одній формі. Про це свідчать однакові розміри їх лопаточок, кількість і місце розташування декоративних потовщень на стержнях, подібність не цілком виразних зображень на лопаточках. Датуються такі писала XII – першою половиною XIII ст. Вони фіксують культурні контакти між містами Південно-Західної Русі, певні естетичні смаки майстрів, які їх виготовляли та й користувачів такими інструментами.

До XII–XIII ст. відносяться ще два залізні писала з Белза (рис. 3, 4–5). Одне з них, довжиною 12,5 см, має лопаточку у формі келиха, інше – трикутну лопаточку, відділену від стержня потрійним валиком. Цікаво, що обидва інструменти виявлено не на городищі, а в ур. Монастирище, де у XII–XIII ст. існувало приміське поселення, а згодом виник монастир з

цвинтарищем [Петегирич, 2006, с. 15]. До того ж один із стилусів знайдено у заглибленій будівлі розміром 4×3,2 м, у якій відсутня піч. Тому цю напівземлянку не можна зарахувати до житлових споруд. Можливо, що це якась громадська будівля – спеціальне приміщення для навчання письма на цьому поселенні. Цікаво, що подібну ситуацію маємо у Звенигородці, де на підгородді досліджено заглиблену споруду, в якій виявлено залізне писало [Ратич, 1973, с. 29, табл. II, 9].

До малопоширеного типу належить залізне писало з Волиня, знайдене недалеко городища на т.зв. Підгородді (рис. 3, 6). Воно має довжину 13,9 см та багатопрофільовану лопаточку Т – подібного вигляду з крильцями на кінцях [Kokowsky, 1992, s. 210, 212–213, рис. 3]. Подібні знахідки відомі з с. Іване-Пусте Борщівського району на Тернопільщині та з літописної Пересопниці [Гаврилюк, 1993, с. 20, рис. 1, 3; Терський, 1996, рис. 1, 2]. За хронологією розробленою для новгородських писал такі інструменти датуються від другої половини XII до середини XIII ст. [Медведев, 1960, с. 78].

Серед усіх писал, знайдених на території Червенської та Белзької земель, дещо незвично виглядає локалізація ще одного бронзового стилуса випадково знайденого поблизу Топорниці Замойського повіту (рис. 5). Знахідка передана для наукового опрацювання колекціонером, що завжди ставить під сумнів точність географічної прив'язки предметів до певних пунктів. До того ж це єдине писало, яке виявлено поза давніми міськими осередками цього регіону. Писало, що було зафіксоване у 2002 р., належить до п'ятого типу за класифікацією А. Медведева і виділяється серед інших хрестовидним прорізом на фігурній лопаточці. Його розміри – довжина 9,2 см, висота лопаточки 2 см, найбільша ширина 2,1 см, хрестовидний отвір має розміри 0,7×0,9 см [Kłosińska, 2005, s. 235–240]. Можна погодитися з усіма висновками щодо цієї знахідки запропонованими Е. Клосіньскою окрім твердження про зв'язок цієї знахідки з впливами “руського середовища” на Люблінщині. Територія, де ймовірно, виявлено цей стилус, у XII–XIII ст., тобто часі побутування таких виробів, власне і була тим середовищем. Дослідниці також не відомі дуже подібні вироби з Берестя та Луцька [див. Лысенко, 1985, с. 390, рис. 260; Кучінко, 2002, с. 141; 2006, с. 509, рис. 3, 1]. Згадуючи такі ж писала зі Львова та Городниці на Дністрі Е. Клосіньська чомусь покликається на статтю Є. Гінальського [див. Ginalska, 2003, s. 374, рис. 6; 14, 18], який розглядаючи фрагменти двох стилусів з городища у Терепчі біля Сянока помістив нашу ілюстрацію з публікації 1997 р. [див. Петегирич, 1997, с. 206–213, рис. I].

Поза тим маємо знахідки дуже подібних писал з восьми місцевостей. Крім вищезгаданих міст, такі знаряддя для письма виявлено у Витичеві, Волковиську та Звенигороді). До того ж спостерігається їх виразна концентрація у межах Південно-Західної Русі (рис. 4). Фактично тільки писало з Витичева

опинилося за межами основної території їх поширення. Це дає підстави припускати, що виготовлення стилусів з хрестовидним прорізом на лопатці було налагоджено в одному з великих міст Галицько-Волинського князівства. Знахідки писал від верхів'я Бугу та його приток (Львів, Пліснеськ) і аж до

Рис. 6. Кістяна ручка ножа з Дорогичина (за: Мусянович, 1969)
Fig. 6. Bone handle of knife from Dorogychyn (by: Musianowicz, 1969)

Дорогичина [див. Piotrowski, 1991, s. 388, рис. 2: a] підтверджують широку географію розповсюдження інструментів для письма у Надбужанщині. Наявність однотипних бронзових писал з хрестовидним прорізом або зооморфним зображенням на лопатці у різних, часто досить віддалених між собою, пунктах Галицько-Волинської землі та й поза її межами вказує на жваві культурні й освітні контакти, що існували між міськими осередками. Відзначимо ще одну цікаву закономірність. Серед виявлених у містах Надбужанщини писал бронзові інструменти

трапляються виключно у тих міських ділянках, які пов'язуються з проживанням тогочасних заможних верств населення. Залізні вироби навпаки знаходять на міських посадах та приміських оселях і монастирищах.

Усі відомі на сьогодні залізні й бронзові стилуси з Надбужанського краю типологічно і хронологічно пов'язуються з головним масивом таких знахідок на території Старокиївської держави і Галицько-Волинського князівства. У сусідній Польщі переважають писала не з лопаткою, а з головкою стержня у вигляді літери “Т”, що було викликано західними німецькими впливами [Žak, 1956, s. 377–387; Kaźmierczyk, 1982, s. 213–227].

Під час археологічних досліджень трапляються окремі предмети, речі повсякденного вжитку з буквами та написами, які свідчать, що писемність була освоєна не тільки тогочасною елітою, а й рядовими мешканцями міст – ремісниками, дружинниками. До найстарших належать пряслиця з шиферу, на яких вирізані знаки та риски, що їх деякі дослідники вважають давніми докирилівськими чертами і різами [див.: Боровський, 1997, с. 243–248; 2000, с. 599]. Такі пряслиця знайдено у Белзі та Пліснеську. Вважають, що письмо різами продовжувало існувати і в XI–XII ст. поряд з кирилицею, якою часто писали імена власниць цих кілець для веретен (наприклад, “РОМАДИНЬ” на пряслиці з Теремовлі [див. Алексеев, 1959, с. 243, рис. 1]) чи “УРСУЛ/А” з Пліснеська [Багрій, Овчинніков, 1991, с. 13], що свідчить про грамотність жінок у Галицько-Волинській землі.

Під час розкопок міських кварталів археологам трапляються написи й на інших предметах. Цікавою є кістяна ручка бойового ножа з Дорогичина. Ручку виявлено не на самому городищі, а на посаді, що тягнеться вздовж правого берега Бугу в західному напрямку від нього. Її виготовлено з ребра тура, довжина знахідки 12 см, ширина 3,8 см. На її передній частині вирізано напис кирилицею в три рядки (рис. 6). Частина ручки та її нижня сторона пошкоджені [Musiałowicz, 1969, s. 212–213]. Текст напису прочитано так: “*Ежсковъ ножъ а иже и украде ть проклять б[ого]м*” [Porpe, 1955, s. 621–624; 1957, s. 89–108].

На амфорі, що була використана як голосник в Успенській церкві Володимира подряпано напис, можливо, “Мстиславля”. Цікаво, що амфора імпортна [Якобсон, 1951, с. 342, рис. 10, 35] і цілком ймовірно, що цей напис в честь засновника храму князя Мстислава Ізяславовича зробив один з тих майстрів, які будували володимирський собор. Уламки амфори з фрагментом напису кирилицею виявлено під час досліджень літописного Більська 1997 р. [Hawryluk, 2000, s. 22].

Доволі рідкісною пам'яткою писемності з Надбужанщини є виготовлений із самшитового дерева гребінець з вирізаною на ньому кириличною азбукою. Предмет віднайдено в одній із будівель Берестя під час розкопок 1970 р. На одній його поверхні помістилися букви А, Б, В, Г, Д, Е, на протилежній – Ж, З, Н, І, К, Л. Палеографічні особливості написання окремих букв дозволяють датувати знахідку початком XIII ст. [Лысенко, 1985, с. 391–392].

Берестейський “буквар” та знайдена у Бересті частина дерев'яної дощечки для навчання письма – цери, широке розповсюдження інструментів для письма – писал, свідчать про існування принаймні у великих містах Надбужанщини своєрідних “шкіл грамоти”, основним завданням яких було навчити дітей читати і писати. Про існування таких шкіл також можна зробити висновок на підставі свідчень писемних джерел про вже згаданого іконописця, а згодом митрополита Петра, походження якого пов'язують з Белзькою землею. У сім років батьки передали його “книгам вчитися”, до того ж відзначено, що учитель був добросовісним, а хлопчик спочатку займався погано і лише згодом перевершив своїх одноліток [ПСРЛ, Т. 21, с. 322; Ключевский, 1871, с. 74, 77].

Таким чином можна стверджувати, що серед матеріальних свідчень поширення грамотності і письма важливу роль відіграють археологічні джерела. Їх огляд показав, що тут були відомі практично усі види писемних пам'яток віднайдених в різних регіонах Давньої Русі. Це насамперед інструменти для письма – металеві та кістяні стилуси, написи на керамічних і кістяних виробах та привісних печатках, монограми та слова на предметах християнського культу (енколпіонах, іконках), окремі літери на свинцевих т.зв. дорогичинських пломбах, застібки від книг, написи і дати на архітектурних спорудах та ін. Міжнародні контакти міст

Надбужанщини фіксують окремі предмети з латинськими і грецькими написами та вірменськими літерами. Зокрема, у Дорогичині серед величезної колекції свинцевих пломб трапляються великі екземпляри зі знаками гербів і літерами латинського алфавіту, які пов'язують з Надрейнськими землями. Таку ж знахідку виявлено у літописному Волині. З Дорогичина походить плитка із зображенням лева і написом “Ex officina Santo Marco”, що підтверджує якісь контакти з Венецією [Musianowicz, 1969, s. 221, tabl. XLVI, 14–15, 18]. Свинцеві печатки з Сутейська мають кириличні та грецькі написи [Wartolowska, 1958, s. 29–30, гус. 14]. У літописному Волині ще в 1932 р. виявлено мідний круглий предмет подібний до монети з однією гладкою стороною та другою, поділеною на 25 квадратів, у середині яких нанесено грецькі, арабські, вірменські та подібні до авестийського алфавіту літери [Synkałowski, Roszko, 1961, s. 80–81; Kuśnierz, 2000, s. 19–20]. Все це вказує на різносторонні зв'язки Надбужанського краю та свідчить про те, що у своєму культурному розвитку землі у басейні Бугу не відставали від інших територій і, знаходячись на пограниччі двох культур (візантійської і латинської), активно акумулювали і творчо засвоювали кращі здобутки візантійської і західної цивілізацій та й самі відігравали роль своєрідного культурного моста для поширення досягнень давньоруської культури на сусідні західно і південнослов'янські землі та Прибалтику.

Необхідно підкреслити, що дані про поширення грамотності та писемності стосуються виключно міст чи близьких до них приміських поселень і монастирів. Ні на одному з селищ поки що не вдалося віднайти таких предметів, які б вказували на знайомство сільського населення з грамотою чи оволодіння писемними навичками. Єдина знахідка бронзового писала поблизу Топорниці не може служити достатнім доказом цього, оскільки це випадковий предмет, інформації про місцезнаходження якого не можна повністю довіряти.

Говорячи про поширення писемності на території Надбужанщини було б перебільшенням наголошувати на масовості цього явища. Яскраві згадки писемних джерел про поширення грамотності і писемності серед тогочасної еліти, особливо XIII ст. доповнюють поки що поодинокі, але виразні дані археологічного вивчення міських центрів, які показують, що це культурне явище було властиве тільки незначній кількості представників “мовчазної більшості” міського населення.

Представлений вище матеріал щодо писемної культури мешканців Надбужанщини виразно пов'язується з культурою тогочасної еліти, яка засвідчена Галицько-Волинським літописом та окремими ідентифікованими нумізматичними та сфрагістичними артефактами і безіменними речами поки-що малої кількості представників т. зв. мовчазної більшості, чисельність яких поступово зростає. Для сільського люду цієї території ми не маємо жодних доказів оволодіння письмом навіть у XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Александрович В.

- 2007 Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // Княжа доба: історія і культура. – Львів. – С. 136–153.

Алексеев Л. В.

- 1959 Еще три шиферных пряслица с надписями // СА. – № 4. – С. 242–245.

Альбом...

- 1906 Альбом рисунковъ помѣщенныхъ въ отчетахъ императорской археологической комиссії за 1882–1898 годы. – С.-Петербургъ.

Архипова Є. І.

- 2006 Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок 2001–2002) // Археологія. – № 1. – С. 62–74.

Багрий Р. С.

- 1990 Плеснеск // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев. – С. 111–114.

Багрій Р. С., Овчінніков О. Г.

- 1991 Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – С. 11–13.

Бойко О., Слободян В.

- 2006 Розвиток та формування урбаністичної структури Белза на основі іконографічних та архівних досліджень // Белз і Белзька земля. – Вип. II. – Белз. – С. 140–166.

Боровський Я. Є.

- 1997 Знаки на пряслицях // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ–Львів. – С. 243–248.
2000 Писемність // Давня історія України. Том 3. Слов'яно-руська доба. – Київ. – С. 598–607.

Боровський Я. Є., Мовчан І. І.

- 1998 Книга на Русі (за археологічними знахідками) // Галич і Галицька земля. – Київ–Галич. – С. 18–24.

Воронин Н. Н.

- 1954 Древнее Гродно. МИА № 41. – Москва. – 240 с.

Гавриленко В., Чайка Р.

- 2004 Вислі свинцеві булли з Пліснеська: факти і гіпотези // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Том I. – Київ– Львів. – С. 562–593.

Гаврилюк О.

- 1993 Давньоруські старожитності Борщівщини // Літопис Борщівщини. – Вип. 2. – С. 17–20.

Гальченко О. М.

- 2005 Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні. – Київ. – 376 с.

Грибович Р. Т., Ярошинский Б. Х.

- 1972 Археологические разведки в Прикарпатье и на Волыни // АО 1972. – Москва. – С. 273.

Грушевський М. С.

- 1992 Історія України-Руси. – Т. II. – 633 с.
1993 Історія України-Руси. – Т. III. – 586 с.

Гуревич Ф. Д.

- 1981 Древний Новогрудок (посад – окольный город). – Ленинград. – 160 с.

Запаско Я. П.

- 1993 Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // Записки НТШ. – Т. 225. – С. 185–193.
1994 Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів. – 480 с.

Зверуго Я. Г.

- 1975 Древний Волковыск. – Минск. – 143 с.

Исаевич Я. Д.

- 1973 Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории. – № 1. – С. 92–107.
2001 Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів. – 520 с.

Ключевский В. О.

- 1871 Древнерусские жития святых как исторический источник. – Москва.

Колесса О.

- 1923 Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятки XII–XVI в. // Науковий збірник Українського університету в Празі. – Прага, 1923. – Т. 1. – С. 35–47.

Кучера М. П.

- 1986 Плеснеск // Археология Украинской ССР. Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. – Киев. – С. 322–328.

Кучінко М. М.

- 2002 Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк. – 304 с.
2006 Культура населення Волині в давньоруський час // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк. – С. 499–524.

Лысенко П. Ф.

1985 Берестье. – Минск. – 399 с.

Медынцева А. А.

1984 Древнейший тип инструментов для письма на территории Древней Руси // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). – Киев, 1984. – С. 80–82.

Медведев А. Ф.

1960 Древнерусские писала X–XV вв. // СА. – № 2. – С. 63–88.

Могитич І.

1999 Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. // Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація. – Вип. 10. – С. 3–14.

Моця А. П.

1987 Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв (по данным погребальных памятников). – Киев. – 168 с.

Раппопорт П. А.

1982 Русская архитектура X–XIII вв. САИ. – Вып. Е1-47. – Ленинград. – 136 с.

Ратич О. О.

1973 Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді на Львівщині в 1973 р. // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Пастернак Я.

1961 Археологія України. – Торонто. – 789 с.

Петегирч В. М.

1982 Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. – Київ. – С. 39–45.

1983 Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія. – Вип. 42. – С. 47–51.

1985 Про один тип давньоруських писал XII–XIII ст. // Минуле і сучасне Волині (Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції 26–28 вересня 1985 р.). – Луцьк. – С. 256–257.

1997 Про знаряддя письма та кириличні написи на предметах XI–XIV століть з Галицької землі // Записки НТШ. – 1997. – Т. 233. – С. 206–213.

2006 Язичництво і початки християнства у Белзькій та Червенській землях // Белз і Белзька земля. – Вип. II. – Белз. – С. 13–17.

2008 Княжий Любомль // Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”. Історичні науки. – Острог. – Вип. 10. – С. 42–47.

Потин В. М.

1968 Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк. – Ленинград. – 240 с.

ПСРЛ

2001 Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. – 2-е издание. – Москва. – 938 с.

Сапунов Б. В.

1978 Книга в России в XI–XIII вв. – Ленинград. – 232 с.

Свенцицкая В. И.

1984 Художественное оформление Бучацкого Евангелия // Древнерусское искусство: Рукописная книга. – Москва. – С. 113–120.

Сводный каталог

1985 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. – Москва. – 406 с.

Слободян В.

1998 Жовківщина. Історико-архітектурні нариси церков. – Львів. – Т. 5. – 186 с.

2004 Українські храми Белза // Белз і Белзька земля. – Вип. I. – С. 89–98.

Спасский И.

- 1982 Несколько пополнений коллекции отдела нумизматики // Сообщ. Гос. Эрмитажа. – № 47. – С. 88–89.

Терський С.

- 1995 Про писемність в містах Західної Волині Х–ХІV ст. (за археологічними даними) // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів, 1996. – Вип. V. – Ч. 1. – С. 74–95.

Тимошук Б. А.

- 1956 Об инструментах для письма (“стилях”) // КСИИМК. – Вып. 62. – С. 155–158.

Филипчук М.

- 1993 Нова знахідка: пліснеський саркофаг // Літопис Червоної Калини. – № 10–12. – С. 50–55.

Фрис В.

- 2007 Галицько-волинська книга ХІІІ ст. // Княжа доба. – Вип. 1. – С. 211–232.

Чикаленко Л.

- 2000 Справоздання з розкопок в околицях стародавнього Червна влітку 1940 року // Записки НТШ. – Т. 235. – С. 623–635.

Щавелев С.

- 2003 Зооморфные остроконечники из состава дружинных древностей Европы VIII–XI вв. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–X ст. Матеріали Міжнародного польового семінару. – Чернівці. – С. 185–193.

Якобсон А. Л.

- 1951 Средневековые амфоры Северного Причерноморья // СА. – Т. XV. – С. 325–344.

Янин В. Л.

- 1969 Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т. I. – Москва. – 326 с.

Banasiewicz T., Buszewicz J., Koman W., Panasiewicz W.

- 1992 Badania ratownicze w Hrubieszowie-Podgórzu na stan.5 // Sprawozdania z badań terenowych w województwie Zamojskim w 1991 r. – Zamość. – Zesz. 7. – S. 44–49.

Cynkałowski A., Roszko K.

- 1961 Amulet z Gródka nad Bugiem // ZOW. – R. XXVII. – Z. 1. – S. 80–81.

Gassowski J.

- 1955 Wczesnośredniowieczny rylec do pisanie z Biskupina // WA. – T. XXII. – Z. 2. – S. 195–196.

Gil A.

- 1999 Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 roku. – Lublin–Chełm. – 260 s.

Ginalska J.

- 2004 Fragmenty dwóch stylusów z grodziska “Horodyszcze” w Trepczy koło Sanoka // Polonia Minor medii aevi. – Kraków–Krosno. – S. 369–380.

Gurba J.

- 1983 Kompleks osadniczy Czerwień-Czermno w świetle najnowszych badań archeologicznych // Folia societatis scientiarum Lublinensis. – Vol. 25. – S. 43–47.

Hawryluk J.

- 2000 Śladami ruskiej przeszłości Podlasia // Над Бугом і Нарвою. – № 3 (49). – С. 22–24.

Janeczek A.

- 1991 Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław–Warszawa–Kraków. – 387 s.

Kaźmierczyk J.

- 1994 Zagadnienie piśmienności w miastach śląskich w świetle źródeł archeologicznych XI–XII w. // Śląski kwartalnik historyczny “Sobótka”. – 28. – Nr 5. – S. 213–227.

Kiersnowski R.

- 1958 O tzw. “ruskich” monetach Bolesława Chrobrego // Studia historica w 35-lecie pracy naukowej H. Lowmiańskiego. – Warszawa. – S. 91–103.

Kłosińska E.

- 2005 Brązowy stylus z Topornicy, pow. Zamość // APŚ. – T. VII. – S. 235–240.

Kokowsky E. i A.

- 1992 Trzy znaleziska wczesnośredniowieczne z Gródka nad Bugiem, woj. Zamość // AP. – T. XXXVII. – Z. 1 – 2. – S. 209–214.
- 1997 Miniaturowe enkolpiony-relikwiarze z Gródka nad Bugiem // APŚ. – T. 2. – S. 287–289.
- 1998 Dalsze wczesnośredniowieczne relikwiarze-enkolpiony i metalowe krzyżyki z Gródka nad Bugiem // APŚ. – T. 3. – S. 300–302.

Kuśnierz J.

- 2000 Przyczynek do handlowego i militarnego znaczenia Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu // Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka. – Zamość. – s. 19–25.
- 2005 Militaria z Czermona nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych // Acta militaria mediaevalia. – Kraków–Sanok. – T. I. – S. 115–132.
- 2009 Znaleziska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim // Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie. – Lublin. – S. 139–166.

Musianowicz K.

- 1969 Drohiczyn we wczesnym średniowieczu // Materiały wczesnośredniowieczne – T. VI. – Wrocław–Warszawa–Kraków. – S. 7–235.

Niedźwiedz E., Buszewicz J., Koman W., Panasiewicz W.

- 1994 Wyniki nadzorów archeologicznych na osadzie wielokulturowej w Hrubieszowie-Podgórzu, stan. 5 // Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej w 1993 roku. – Biała Podlaska, 1994. – S. 47–51.

Petehyrycz W., Fylypczuk M.

- 1998 Pierwszy badacz latopisowego Czerwienia – w 110 rocznicę urodzin // APŚ. – T. III. – S. 313–314.

Piotrowski A.

- 1991 Sprawozdanie z badań przeprowadzonych na osadzie XI–XIII w. w Drohiczynie, gm. Loco, woj. Białostockie (stan. 1) w latach 1984–1985 // Rocznik Białostocki. – 17. – S. 385–388.

Poppe A.

- 1955 Napis staroruski z XII w. na rękojeści noża z Drohiczyna // KHKM. – R. III. – S. 621–624.
- 1956 Zabytek epigrafiki staroruskiej z Drohiczyna // Studia źródłoznawcze. – T. 1. – S. 89–108.
- 1977 Wołyń // SSS. – Tom. szósty. – Część druga. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – S. 587–589.

Rajewski Z.

- 1957 Sprawozdanie z badań na Grodach Czerwieńskich w 1954 r. // Spr. Arch. – 2. – S. 49–53.

Rozwalka A.

- 1992 Nadzory i badania archeologiczne przy cerkwi pounickiej w Szczebrzeszynie, woj. Zamojskie // Sprawozdania z badań terenowych katedry archeologii UMCS w 1991 roku. Lublin. – S. 42–51.

Suchodolski S.

- 1967 Moneta Polska w X/XI wieku // Wiadomości numizmatyczne. – Rok XI. – Zeszyt 2–3 (40–41). – Warszawa. – 193 s. + 10 map + 12 tabl.

Wartołowska Z.

- 1958 Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim. – Warszawa. – 139 s.

Żak J.

- 1956 Z dziejów znajomości pisma w Polsce // Slavia Antigua. – T. 5. – S. 377–387.

WRITING CULTURE OF ELITE AND “SILENT MAJORITY” IN TOWNS OF UPPER BUG
REGION DURING EARLY MIDDLE AGES

The Halych-Volhynian chronicle of XIII century, handwritten sources of XII–XIII century and archaeological finds, witness the high level of writing culture in the environment of society and church elites. Activity of separate representatives of state power and the system of churches and monasteries which were the main cells of development of culture were favourable for it. Instruments for a writing (styluses) and other finds with inscriptions and letters which belonged to the representatives of “silent majority” of Upper Bug region are considered. Artefacts of the same types demonstrate cultural and educational contacts between different sometimes the remote enough regions of Halych-Volhynian state. Cultural connections with Byzantine and western civilizations are confirmed by sources written with Latin, Greek and other languages. For the rural population of the explored territory we do not have proofs of writing in XI–XIII centuries.